Festschrift in Honor of Talat Tekin
İstanbul 2008, edited by Mehmet Ölmez
Türk Dilleri Araştırmaları 18 (2008): 35-48

Eski Türk Runik Metinlerinde Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine

Rysbek Alimov
(Gazimağusa)

Giriş

Güney Sibirya'da bulunan Eski Türk kavimlerine ait runik harfli mezar yazıtlarının ilk yayımından yaklaşık yüz yıllık bir süre geçmesine rağmen yazıtlardan bir kısmının içeriği, bir taraftan hâkkedildikleri malzemenin zamanla yıpranması gibi tabii, diğer taraftan ise yazıtları kaydeden yazıcıya (elyazısı karakteristiği, işaret varyasyonu) ve onu çözmeye çalışan araştırmacıya bağlı (işaretlerin yanlış teşhisi, hatalı okuma vs.) sebeplerden dolayı, maalesef, günümüze kadar tam olarak aydınlatılamamıştır.

Araştırmacıların çoğunun hâlâ anlamı yerine "soru işareti koyarak geçiştirdikleri" okunamayan kısımlardan biri Yenisey havzası Türk runik mezar yazıtlarından E-15 (Çaa-Höl III) ve E-49 (Bay Bulun II *veya* Tuva I)'da AS^2N^2Y ve E-147 (Eerbek I)'te S^2N^2Y imlasıyla geçen işaret kümeleridir. Söz konusu işaret kümesi ayrıca E-29'da S^2YN^2, E-43'te iyelik ekli S^2YN^2YM ve E-21'de yine iyelik ekli $S^2N^2ŊZ$ şekilleriyle karşımıza çıkar (bk. Kormuşin, 1997). Türk runik yazısının Güney Sibirya dışındaki bazı merkezlerinde de aynı işaret kümesine rastlanır: Yedisu yazıtlarından Talas-8'de aynı kelime E-147'de olduğu gibi S^2N^2Y imlasına sahiptir (bk. Cumagulov, 1963), Doğu Türkistan'daki Yar-Hoto runik graffitilerinde ise iyelik ekli S^2N^2M imlasıyla geçer (bk. Erdal, 1993). Bugüne kadar bir çok araştırmacı söz konusu işaret kümesiyle

http://www.turkdilleri.org/

ilgili kendi okuyuşunu önermiştir, ancak bu önerilerden hiçbirisi halihazırda ikna edici değildir.

Konuyla ilgili önceki çalışmalar

Mezkûr işaret kümesi Güney Sibirya yazıtlarıyla ilgili temel eserlerden kabul edilen Malov'un *Yeniseyskaya pismennost tyurkov* (1952:97-98) ile Vasilyev'in *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurskoy runiçeskoy pismennosti aziatskogo areala* (1983:83)'de anlamı verilmeksizin (A)S^2N^2Y *äsni* şeklinde sadece okunuş varyantıyla yer almıştır. Kormuşin *Tyukskiye yeniseyskiye epitafii* (1997:172)'de aynı işaret kümesini diğerleri gibi *äsni* olarak okumuş, ancak tahminlerde bulunmasına rağmen kelimenin anlamını vermekten kaçınmıştır.

Söz konusu işaret kümesinin anlamıyla ilgili olarak şimdiye dek yalnızca Batmanov-Kunaa, Tekin ve Erdal görüş bildirmiştir.

Batmanov ve Kunaa önceki araştırmacılar gibi AS^2N^2Y *esni* şeklinde okudukları kelimeyi "yükleme eki -ni almış *eş* 'arkadaş, dost', *es* 'hatır, us', *es* 'av, şikar' kelimelerinden biri" olarak değerlendirmenin doğru olabileceğini belirtmişlerdir (1965:31).

Uzun süre gözardı edilen konuyu tekrar ele alan Tekin bu işaret kümesinin *äsni* okunarak, bunun "Hatırlayın!" diye anlaşılması gerektiği konusundau görüş belirtmiştir (1995:91; 2000a:85; 2000b:25). Böyle bir kelimenin şimdiye kadar Eski Türkçe metinlerde kaydedilmemiş olduğuna işaret eden Tekin, bağlama göre fiilin emir kipi şeklinde olması gereken bu kelimeyi Çuvaşça *asın-* "hatırlamak" fiili ile birleştirmek istemekte ve Çuvaşçadaki bu fiilin "hafıza, bellek" anlamındaki Eski Türkçe *äs* (> Çuvaşça *as*) kökünden türediğini belirterek yer değiştirme (metatez) ile (**äsni-* > *asnı-* > *asın-*) pekala daha eski ve birincil bir **äsni-* biçiminden gelebileceği görüşünü ileri sürmektedir (2000a:85). Bununla birlikte Tekin'in daha önceki çalışmasında üzerinde durduğumuz kelimeyi şöyle izah ettiği de görülür: *ēsni-* "hatırlamak, yad etmek, anmak" (Çakul III, 3; Tuva I, 3) = Türkmence *ēsger-* "saymak, hürmet ve itibar göstermek", *ēsle-* ay(nı) (Tekin 1995:91).

Erdal ise aynı işaret kümesini *es(e)ni (esen+i)* okuyarak "esenliği, iyiliği" şeklinde bir kimsenin ölen birinin hayatta kalan yakınlarına bir

http://www.turkdilleri.org/

temennisini bildiren kalıp ifade olarak görmektedir, diğer bir deyişle bu başsağlığı dileğidir (Erdal 2002, s. 61 ve dipnot 27).

Ne var ki, kanaatimizce, hem Batmanov-Kunaa'nın, hem de Tekin ve Erdal'ın teklifleri sorunlu kelimenin doğru anlamını vermekten uzaktır. Batmanov ve Kunaa'nın okuması tek seçenekli olmamakla birlikte hem kök-ek birleşmesi, hem sözdizimi bakımından da sağlam değildir; çünkü, ilk olarak, Türk runik yazıtları hâkkedildikleri dönemde yükleme hali yalın isim gövdelerinde henüz *+(X)g* şeklindedir ve daha yakın zamanlarda ortaya çıkan zamirli çekimden gelen *+nI* eki tek örnek dışında (*Kunı seŋünüg ıdmış* Tonyukuk 1. taş 9. satır) çokluk iyelik ekli isimler ile zamirlere eklenmektedir (Gabain 2003:64), ikinci olarak, söz konusu kelime hep satır sonlarında geçmekte ve kendisinden önce gelen *adırıltım* ve *bökmedim* şeklindeki fiillere tâbi görünmemektedir.

Tekin'in okuması da benzer sebeplerden dolayı kabul edilebilir değildir, zira Çuvaşçadaki *asĕn-* "hatırlamak, anmak" fiili onun teklif ettiği gibi **äsni-* > *asnı-* şeklinden değil, *as* "hafıza" ismi + isimden fiil yapım eki *-An/-n* (*as* + *an-* > *asan-*) şeklinden gelmiş olmalıdır (Levitskaya 1976:166). Eklendiği diğer örnekler (meselâ, *puś* "başlangıç" *+an-* > *puśan-* "başlamak, girişmek"; *pur* "varlık, mevcudiyet" *+an-* > *puran-* "yaşamak" vs.) dikkate alındığında sözü edilen ekin daha eski şeklinin *-nI* olması da mümkün değildir (Levitskaya 1976:166). Diğer taraftan Tekin'in aynı kelimeyi Türkmencedeki *ēsger-* ve *ēsle-* fiilleriyle ilişkilendirilmesi de doğru değildir, çünkü bu kelimeler fiil kökleri olmayıp Türkmencede *ēs* ismine isimden fiil yapan *+gAr-* ve *+lA-* ekleri getirilerek türetilmiştir.

Buna ilaveten Sevortyan'ın (1974:306)'da *es* isminin yanı sıra Türkmence'nin ağızlarında geçen *est* "hafıza, bellek" (< **es-* + *-(i)t*) (Maşakov, Çovdur: 101, 152) ve Kazakça'nın ağızlarında geçen aynı anlamdaki *ese* (< * *es-* + *-e*) (Kaliyev, Aral: 109) kelimelerinden yola çıkarak Türk dillerinden bazılarında tarihte *es-* fiilinin varlığından söz ettiğini burada hatırlatmamızın yerinde olduğu görüşündeyiz. Bütün bunlardan hareketle Eski Türkçe döneminde böyle bir fiilin varlığını kabul edersek, bunun kökü (ve dolayısıyla fiilin emir kipi) Tekin'in önerdiği gibi *esni-* değil, *es-* şeklinde olmalıdır.

http://www.turkdilleri.org/

Erdal'ın önerdiği *esen* okuması E-15, E-49, E-147, E-21, Talas-8 ve Yar-Hoto graffitileri için kabul edilebilir ve sağlam görünmektedir. Ancak kelimenin Yar-Hoto ve E-21 yazıtlarında görülen 1. teklik ve 2. çokluk iyelik ekli durumu (sırasıyla *(e)s(e)n(i)m* ve *(e)s(e)n(i)ŋ(i)z*) bünyesinde bulunduğu cümlelerle uyum sağlıyor görünmesine rağmen, aynı şeyi E-15, E-49, E-147 ve Talas-8'deki 3. iyelik ekli *es(e)ni* şekli için söylemek mümkün olmamaktadır, zira bu yazıtlarda *esen*'in geçtiği cümlelerde onun 3. teklik iyelik eki almasını gerektirecek bir durum yoktur ve kelime hep satır sonlarında ya belirli geçmiş zamanlı 1. teklik şahıs eki almış fiillerden, ya da acınma ünlemlerinden sonra gelmektedir (meselâ, *älig uyamġa adırıltım esini* (E-15/3); *yagıda otuz erig ölürdim esini* (E-49/3); *yeti yegirmi yaşımta men teŋri elimke kara boldım bökmedim yıta esini* (E-149/1)). Ayrıca üzerinde durduğumuz işaret kümesinin (aşağıda da bahsedeceğimiz gibi) E-29 S^2YN^2 ve E-43'teki S^2YN^2YM varyantlarında kelime kökündeki ikinci ünlüyü belirtmek için Y işaretinin kullanıldığı dikkate alındığında bu görüş de geçerliliğini yitirir.

Görüldüğü gibi, önerilen okumaların hepsi de hem ikna edici olmaktan uzak, hem de Eski Türkçe'nin özelliklerini dikkate alma açısından sağlam değildir.

AS^2N^2Y acınma ünlemi

Tekin'in önerisinde ihmal edilen önemli bir husus vardır ki, o da AS^2N^2Y işaret kümesinin hep satır sonunda *adırıltım* ve *bökmedim* gibi kelimelerden sonra *yıta*, *buŋ* ve *esiz* gibi acınma ünlemlerinin yerine kullanılması durumudur.

Halbuki bu durum hemen, sözünü ettiğimiz işaret kümesinin bir acınma ünlemi olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Yenisey yazıtlarına baktığımızda Kormuşin'in (1997:173) de belirttiği gibi, E-3 (Uyuk-Turan), E-14 (Çaa-Hol II), E-19 (Çaa-Hol VII) ve E-120 (Tugutüp) gibi yazıtlarda satır sonunda *bökmedim esizim-e*, E-32 (Uybat III) yazıtında *bökmedim yıta*, E-27 (Oya) yazıtında *adırıltım esizim-e* ve E-28 (Altın-Köl II), E-68 (El-Bajı) yazıtında da *adırıltım yıta* şeklinde geçen ibareler, üzerinde durduğumuz E-15 (Çaa-Höl III) ve E-49 (Bay Bulun II) yazıtlarında aynı bağlamda geçen *adırıltım* AS^2N^2Y ve *bökmedim* AS^2N^2Y

http://www.turkdilleri.org/

ibarelerindeki son unsurun bir acınma ünlemi olduğuna doğrudan işaret etmektedir. Üstelik E-147 yazıtının ilk satırı sonunda geçen *bökmedim yıta* S^2N^2Y ibaresinin 2. satır sonundaki *bökmedim yıta buŋ-a*, 4. satır sonundaki *bökmedim yıta esiz-e* ve 5. satır sonundaki *bökmedim yıta esizlerim-e* ile paralellik oluşturması söz konusu işaret kümesinin yazıklanma özellikli olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Bununla birlikte Talas-8 yazıtının 1. satırında söz konusu işaret kümesinin *esiz* acınma ünlemi ile birlikte S^2YZ S^2N^2Y şeklinde ikileme olarak kullanılması (bk. Cumagulov 1963:43) (A)S^2N^2Y işaret kümesinin bir acınma ünlemi olduğu görüşünü bir kez daha desteklemektedir.

***Esni* mi, *esini* mi?**

(A)S^2N^2Y işaret kümesini günümüze kadar, Erdal hariç, araştırmacıların tamamı *esni* şeklinde okumuşlardır. Halbuki Türk runik harfli metinlerde iç sesteki ünlülerin imla özelliklerini dikkate aldığımızda söz konusu işaret kümesinin *esni* şeklinin yanı sıra *eseni* ve *esini* olarak da okunabileceği aşikârdır. Bu üç okunuş varyantından bize göre doğru olanı sonuncusudur, çünkü Yenisey yazıtlarından E-43 (Kızıl-Çiraa I)'te (A)S^2N^2Y işaret kümesiyle bağlantısı olduğunu düşündüğümüz S^2YN^2YM ile E-29 (Altın-Köl II) yazıtında S^2YN^2 işaret kümesindeki iç ses durumundaki Y ünlüsünün imlada gösterilmesi buna işaret etmektedir.

E-43 6. satırda geçen S^2YN^2YM işaret kümesi için Kormuşin "Bu kelime, büyük ihtimalle, tarafımızca henüz okunamayan deploratif karakterli bir kelimedir" (1997:200) demektedir. S^2YN^2YM kelimesiyle aynı yazıtın 7. satırında paralel olarak kullanılan *esizim* ünlemi de bu işaret kümesinin acınma ünlemi olduğu görüşünü desteklemektedir.

S^2YN^2 işaret kümesine gelirsek, Malov'un bu kelimeyi "yazıt sahibinin diğer adı" veya "sağ salim, esen" (1952:45) olarak değerlendirdiği, Kormuşin'in ise *äsin* okuyarak metin çevirisinde yine "sağ salim, esen" (1997:72) şeklinde tercüme ettiği, fakat eserinin dizin kısmında ise anlamını göstermediği (1997:284) görülür. Halbuki imladaki Y işareti söz konusu harf grubunun *esen* okunmasının, dolayısıyla Malov ve Kormuşin'in önerdiği şekilde anlaşılmasının doğru olmayacağını göster-

http://www.turkdilleri.org/

mektedir. Üstelik Türkçe'nin hiçbir devresinde *esen* kelimesinin ikinci hecedeki ünlüsünün daraldığı görülmez; daralan ünlü e ~ i ikililiğinden dolayı ilk hecedeki ünlüdür (karş. DTS s. 184a; s. 213a).

E-29 7. satırdaki S^2YN^2 işaret kümesinın doğru anlaşılması için, kanaatimizce, Klyaştornıy'ın (1976:258-267) görüşü ipucu vermektedir. O söz konusu satırı *er erdem bolsar andag ermiş esiz men altun kırka kirtim* "Erdemli er idi, böyle idi. Yazık! Ben Altın bozkıra gittim" şeklinde okumakta ve üzerinde durduğumuz kelimenin imlasında son işaretin N^2 olduğunu bile bile *esin* okunması gereken yerde, onun *esiz* okunmasının daha doğru olacağını söylemektedir. Klyaştornıy, her ne kadar, yazıt metninin ilgili kısmını tahrif ederek okusa da, S^2YN^2 yerine cümlenin bağlamına *esiz* acınma ünleminin daha uygun düşeceğini belirtmek ile dolaylı da olsa, söz konusu işaret kümesinin bir acınma ünlemi olması gerektiğine işaret etmektedir.

Böylece, yukarıdaki örneklerden E-15 (Çaa-Höl III) ve E-49 (Bay Bulun II) ve E-147

(Eerbek I) yazıtlarında geçen (A)S^2N^2Y işaret kümesinin doğru okunuş şeklinin *esini* olduğu belli olmaktadır.

Esini ve günümüz Türk lehçelerindeki varyantları

5.1 *Esini* ve *esili*

Görüldüğü üzere söz konusu acınma ünleminin *esini* şeklinin yanısıra E-29'da geçen S^2YN^2 *esin* varyantı ile E-43'teki birinci teklik şahıs iyelik eki almış S^2YN^2YM *esinim* şekillerinin de yazıtlarda kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum beraberinde *esin(i)* ~ *esinim* acınma ünleminin Yenisey yazıtlarında en sık kullanılan *esiz* ~ *esiz(ler)im* ünlemi ile hem anlam hem de şekil bakımından paralelliğine işaret etmektedir. Ne var ki bu paralel kullanıma Yenisey yazıtları dışında ileriki yüzyıllara ait Türkçe metinlerde rastlanılmaz; sonraki tarihî yazılı metinlerde sadece *esiz* ~ *esizim* acınma ünlemi geçer (Tekin 1964:134-144).

Ancak günümüz Türk dillerinden Kırgızcada bu durumun korunduğuna işaret eden benzer bir paralellik göze çarpmaktadır. Yenisey yazıtlarındaki *esiz* ~ *esiz(ler)im* ve *esin(i)* ~ *esinim* ünlemlerine karşılık Kırgızcada *esiz* ~ *esizim* ve *esil(i)* ~ *esilim* acınma ünlemlerine rastlanır.

http://www.turkdilleri.org/

Yudahin Kırgızca-Rusça Sözlük'ünde *esiz* maddesinde kelimenin *esil* ile aynı anlamda olduğunu belirtir (1965:966). Özbekçede bu ünlemlerden *esiz* (ÖTİL (II):453), Kazakçada ise *esil* şeklinin varlığı, anlam ve kullanım örnekleriyle de Kırgızcadaki durumla birebir örtüşmesi (krş. Abdıldayev 1969:770 ve KTTS (I):195) söz konusu paralelliğin diğer Türk lehçelerinde de karşımıza çıkma ihtimali olduğunu göstermektedir.

Tekin'in de (1964:134-144)'te belirttiği gibi Yenisey yazıtlarındaki *esiz* bugünkü Kırgızca ve Özbekçe gibi bazı Türk dillerinde kullanılan *esiz* acınma ünleminin aynısıdır. Kanaatimizce, yazıtlarda geçen *esin(i)* de yine bugünkü Kırgızca ve Kazakçada kullanılan *esil* acınma ünleminden başkası değildir. Burada sadece diğer Türk dillerinde olduğu gibi Kırgızca ve Kazakçada yaygın görülen içses ve sonseste *n* > *l* değişimi meydana gelmiştir: *esin(i)* > *esil.*

İçses ve sonseste *n* > *l* ünsüz değişimi neticesinde Kırgızcada ortaya çıkan aşağıdaki ikili şekiller mezkûr ses olayının bu dilde ne denli olağan olduğuna işaret etmektedir: *agın(dı) taş* ~ *agıl taş* (KRS:21) ; *ayaŋ* ~ *ayal* (KRS:88); *batın* ~ *batıl, batın-* ~ *batıl-* (KRS:117); *çotana* ~ *çotala* (KRS:869); *çoton* ~ *çotol; çontoy* ~ *çoltoy; kene* ~ *kele; konu koşuna* ~ *kolu koŋşu; külgün* ~ *külgül* (KRS:463); *küpüngdö-* ~ *küpüldö-* (KRS:469); mıntık ~ mıltık (KRS:547); *tarpangda* ~ *tarpılda* (KRS:708); *oorukçan* ~ *oorukçal* (KRS:575).

Bununla birlikte çok sayıda kelimede yine kalıcı olarak n > l ünsüz değişiminin görüldüğü belirtilebilir: *çakan* > *şagal*; *mandaş* > *maldaş* (KRS:514); *maymun* > *maymıl* (KRS:511); *minnet* > *mindet* > *mildet; şamdan* ~ *şamdal* (KRS:900); *unaa* > *uloo* (KRS:804).

Yukarıda örnek verilen kelimelerin çoğu Kazakçada da kullanılmaktadır. Bunların bazıları Kırgızcada olduğu gibi fonetik dublet olmasa da yakın anlama sahip kelimeler olarak korunmakta (ör. *agın* ~ *agıl* (KKTS (I):10-11; *ayaŋ* ~ *ayal* (KKTS (I):63), çoğunda ise *n* > *l* değişimi kalıcı olarak görülmektedir: *batın* > *batıl* (KKTS (I):99); *mandas* > *maldas* (KKTS (II):124); *maymun* > *maymıl* (KKTS (II):122); *şamdan* > *şamdal* (KKTS (II):471) vb.

Esil < *esin(i)* konusuna kısmen de olsa ilk dikkat çeken Kormuşin olmuştur; kendisi (1997:173)'te "Kırgızcada kullanılan *esiz* ve *esil*

http://www.turkdilleri.org/

kelimeleri [(A)S^2N^2Y işaret kümesinin anlamı konusunda] bir bakıma rehber niteliğindedir" demekte, ancak "*esil* kelimesinin "*esni*'ye fonetik açıdan yakınlığının ortada olmasına rağmen, üzerinde durduğumuz kelimeye ilişkin kesin izah vermek için zamanın henüz erken" olduğunu da ilave etmektedir.

Kormuşin (1997:173)'teki Açıklamalar'da (A)S^2N^2Y işaret kümesine ilişkin yukarıdaki görüşüyle, kanaatimizce, sonuca oldukça yaklaşmıştır, ancak yazıtların çevirisinde bu kelimeyi, makalenin başında da belirttiğimiz gibi, gözardı etmiştir. Araştırmacının *esini* (ve E-29'daki varyantı *esin*) ile çağdaş Kırgızcadaki *esil* ile ilişki kurmasını engelleyen ve konuya ihtiyatlı yaklaşmasını gerektiren başlıca sebep, bizce, araştırmacının *esil* acınma ünlemiyle birlikte Kırgızcada *esili* şeklindeki fonetik dubletin de kullanıldığını bilmemesi olmuştur. Halbuki Kırgızcada acınma ünlemi olarak hem *esil*, hem de *esili* şekilleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte, *esil* ~ *esili* dubletinden Kırgızca sözlüklerde sadece *esil* varyantının (KRS:966) yer aldığını belirtmemiz de yerinde olur. Ancak *esil* kadar yaygın olmasa da onun *esili* varyantının Kırgızcada kullanıldığını bu satırların yazarının bizzat kendisi bildiği gibi, danıştığı ana dili Kırgızca olan kişiler de teyit etmişlerdir. Örneğin; *Токтогулдун 125 жылдыгы деп, Оштон 70 чакырым ары Коргонтөбөгө эсили Эстебес, чоңко Туганбай агаларыбыз менен барып концерт беришсе "Токтогул атындагы мактап" деп көрнөк жазып коюшканы жүрөккө тийген эле.* "*Toktoguldun 125 cıldıgı dep, Oşton 70 çakırım arı Korgontöbögö esili Estebes, çoŋko Tuganbay agalarıbız menen konsert berişse 'Toktogul atındagı maktap' dep körnök cazıp koyuşkanı cürökkö tiygen ele*" (Asanov).

Esili'nin e*sil* şekline kıyasla daha az kullanılması ve sözlüklerde yer almamasını Kırgızcada ünlü ile biten iki ve çok heceli kelimelerde sonses durumundaki ünlünün genellikle düşmesi eğilimi ile açıklanabilir (bk. K. Seydakmatov 2007:79). Kazakça sözlüklerde de *esil* ~ *esili* dubletinden sadece *esil* varyantının kaydedilmiş olmasının sebebi yine, kuvvetle muhtemeldir ki, sadece Kırgızcada değil, aynı zamanda Kazakça da dahil diğer Türk dillerinde yaygın görülen bu ses olayıdır (bk. Doğan 2004:290-295; Özkan 2001:337-338).

http://www.turkdilleri.org/

Bugünkü Kırgızca ve Kazakçada *esil(i)* kelimesi bir taraftan yalın veya 1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki almış *esil-(i)m* (krş. E-43 *esinim*), *esil-(i)ŋ* şekilleri, diğer taraftan ise Moğolcadan geçen *kayran* kelimesi ile birlikte ikileme şeklinde kullanılmaktadır.

Yudahin Kırgızca-Rusça Sözlük'ünün ilgili maddesinde *esil* kelimesini şu şekilde izah etmektedir: **Esil**: mihnetkeş (*ömrünü kaygı ve kederle geçiren*); zavallı, gariban. **Esil baş** zavallı kimse; **Esil can** zavallı can; **Esil eneŋ beytaalay** talihsiz zavallı annen; **Esil kayran** *ölü için ağlarken erkeklerce kullanılan tabir* (1988:341).

Kazakça sözlüklerin çoğunda *esil* kelimesi alınmamıştır, kaydedildiği sözlüklerde de kelimenin anlamı sadece "zavallı, gariban" olarak verilmektedir (KKTS (I):195).

Ancak Kırgızcada ve aynı şekilde Kazakçada kullanılan **esil dünüyö** (~ **ⁱesil dünüye**) (meselâ: *esil dünüyö, ısırap boldu* "bozulan eşyalara yazık oldu") ve **esil dərt** (~ **ⁱesil dərt**) (meselâ: *esil dertim* "çok arzuladığım hayal") gibi deyimleri dikkate alırsak, KRS ve KKTS'nin *esil* kelimesinin anlamlarını tam olarak veremediği, daha doğrusu muğlak bir şekilde verdiği görülmektedir. *Esil*'in sahip olduğu anlamları daha iyi ortaya çıkarmak için hem onunla aynı ikilemede geçen, hem de hemen hemen her durumda onun yerine kullanılabilen (örneğin: *esil can* yerine *kayran can*; *esil dünüyö* yerine *kayran dünüyö* vb.) Moğolcadan alıntı *kayran* kelimesine bakılması gerekir. Kayran kelimesinin Moğolcadak anlamları şöyledir: **Hayran**: *sıfat* ve *ünlem*. acıklı, üzücü, esef edilecek; değerli, güzel, hoş; ne yazık ki. **Hayran yagum-a** değerli, sevgili ya da hoş bir şey; gereğinden fazla iyi olan bir şey; ne yazık. **Hayran kümün**: acınacak kişi, fakir adam [Lessing 2003:1409].

İlginçtir ki, *kayran* kelimesinin Moğolcada sahip olduğu yukarıdaki anlamlarının tümü Kırgızca ve Kazakça için de söz konusudur (bk. KRS:321; KKTS (II):19). Buna göre *esil(i)* kelimesinin bugünkü Kırgızca ve Kazakçadaki anlamları da şu şekilde gösterilebilir: **esil(i)** "*sıfat* ve *ünlem* 1. acıklı, üzücü, esef edilecek, zavallı; **esil(i) adam** zavallı kimse; 2. değerli, güzel, hoş, gereğinden fazla iyi olan; **esil(i) dert** çok arzulanan hayal; 3. yazık".

http://www.turkdilleri.org/

Bununla birlikte sıfat fonksiyonundaki *esil(i)*'nin yalnızca kalıp ifadelerde kullanıldığının da unutulmaması gerekir. Bu durum ile birlikte kelimenin Kırgızca ve Kazakçada genellikle yalın halde *esil(i)* veya 1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki almış *esil-(i)m*, *esil-(i)ŋ* şekillerinde istisnasız teessüf bildirmek maksadıyla kullanıldığını da dikkate aldığımızda *esil(i)*'nin ünlem fonksiyonunda kullanılan sıfat, diğer bir deyişle ikincil ünlem olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten *esil(i)* de bir taraftan sadece kalıplaşmış deyimlerde kalıcılaşarak tek başına leksik anlamını kaybetmiş, diğer taraftan ise sıfat fonksiyonunu hemen hemen yitirerek sadece duygu ve heyecan ifade etmeye başlamıştır. Buna ilaveten Moğolcada *hayran* kelimesinin de yine ikincil ünlem olduğu yukarıdaki *hayran yagum-a* örneğinden de açıkça belli olmaktadır.

Tüm bunlara dayanarak Eski Türk runik yazıtlarında geçen *esin* ~ *esini* dubletinin "1. acıklı, üzücü, esef edilecek, zavallı; 2. değerli, güzel, hoş; 3. yazık" anlamında olan ve sıfat fonksiyonunu hemen hemen yitirmiş ikincil acınma ünlemi olduğu söylenebilir.

5.2 *Esini* ve *asın*

Üzerinde durduğumuz *esin* ~ *esini*'nin bir başka varyantını, kanaatimizce, Kırgızca'nın Cergetal ağzında (Tacikistan, Garm bölgesi) kullanılan *asın* şeklindeki acınma ünleminde görmekteyiz. Sözünü ettiğimiz kelime bir acınma ünlemi olarak kullanılan *asın*'dır. C. Mukambayev *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü* (1972:135)'te ilgili kelimenin geçtiği maddeyi şöyle açıklamaktadır: ***Асын*** *(Жергетал) сырдык соз (каргап урушканда айтылат); Эй, асын балам, кыганынг шуву? (Кудай ургaн, жерге кирген* деген маениге жакын*)*. [**Asın** (Cergetal) acınma ünlemi (birini zemmederken, kötülerken söylenir); *ey, asın oğlum, yaptığın bu mu?* (*Cin çarpası, mahvolası* anlamlarına yakın]

Görüldüğü üzere bu acınma ünleminin de sözlük anlamı kesin değil, muğlak bir şekilde verilmektedir. Bu durum zaten kelimenin arkaik olduğunu doğrudan işaret eder. Yazar *asın*'ın anlamını her ne kadar "be hey cin çarpası, mahvolası"na yakın diye veriyorsa da, Kırgızcadaki *esil* ~ *esili*'den yola çıkarak onu "esef edilecek, zavallı" şeklinde anlamlandırmanın daha doğru olacağı görüşündeyiz. Dolayısıyla yazarın örnek

http://www.turkdilleri.org/

olarak verdiği cümlenin de, kanaatimizce "Be hey, zavallı oğlum, bu mu yaptığın!" şeklinde tercüme edilmesi daha doğru olacaktır.

Deploratif özellikli *asın* kelimesinde *esil ~ esili*'den farklı olarak içses ve sonseste *n > l* değişimi görülmemektedir, buna mukabil burada *esin(i) > asın* şeklindeki, özellikle Eski Türkçede sıkça görülen *e ~ a* ikililiği hadisesi söz konusudur. Örneğin; *emti ~ amtı, eŋ ~ aŋ, ert- ~ art-, esen ~ asan, ey ~ ay, yene ~ yana* (Gabain 2003:260-265). *Asın* ile birlikte *asını* varyantının bulunmayışı yine Kırgızcada (ve genel olarak Türk dillerinde) ünlü ile biten iki ve çok heceli kelimelerde sonses durumundaki ünlünün genellikle düşmesi eğilimi ile açıklanabilir (K. Seydakmatov 2007: 79).

Sonuç

Sonuç olarak Yenisey yazıtlarından E-15 (Çaa-Höl III), E-21 (Oznaçennoya I), E-29 (Altın-Köl II), E-43 (Kızıl-Çiraa I), E-49 (Bay Bulun II) ve E-147 (Eerbek I)'de, bununla bebarer Yedisu yazıtlarından T-8'de ve Doğu Türkistan'daki Yar-Hoto graffitilerinde geçen *esin ~ esini* acınma ünlemi bugünkü Türk dillerinden Kırgızca ve Kazakçada *esil ~ esili* şeklinde, yine Kırgızcada (Cergetal ağzı) *asın* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Buna göre söz konusu kelimenin geçtiği yazıtların ilgili kısımları da şu şekilde tercüme edilebilir: E-15 (Çaa-Höl III) 3. satır: *elig uyamġa adırıltım, esini* "Elli akrabamdan ayrıldım. Yazık!"; E-49 (Bay Bulun II) 3. satır: *yaġıda otuz erig ölürdim esini* "Düşman(lar)dan otuz eri öldürdüm. Yazık!"; E-147 (Eerbek I) 1. satır: *yeti yegirmi yaşımta män täŋri elimke qara boldım bökmädim yıta esini* "On yedi yaşımdan beri ilahî devletime hizmet ettim (ve hizmetime) doyamadım. Ne yazık!"; Talas-8 1. satır: *...esiz esini...* "...ne yazık, ne acı..."; E-21 (Oznaçennoye I) 6. satır: *qanıŋız yoq[l]ayur qadaşla[r]ıŋız qarganur, esiniŋiz* "hükümdarınız yokluğunuzu söyler, eş-dostlarınız kendilerini lanetler, kıymetlileriniz"; E-29 (Altın-Köl II) 7. satır: *er erdem bolsar andaġ ermiş esin män altun qapar[ta k]eltim* "Bir er ne kadar erdemli olursa, o kadar (erdemli) imiş. Zavallı ben Altın Kapar'dan geldim."; E-43 (Kızıl-Çiraa I) 4-5. satır: *..esinim (5) eçim qanım iki ilig yaşı esizim-e*

http://www.turkdilleri.org/

"...kıymetlim (5) hükümdar ağabeyim kırk iki yaşı(ndaydı), vah değerlim!".

KISALTMALAR

DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
KKTS	Kazak Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi
KRS	Kırgızça Orusça Sözdük
ÖTİL	Özbek Tilining İzåhli Lugati

KAYNAKÇA

Abduldayev, E. (1969) *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Frunze: Mektep.

Asanov, C. (2005) "Söyködöy söz söök sızdatat", *Agım* (gazetesi), 25 Kasım 2005, sayı 81.

Batmanov, İgor – Kunaa, A.Ç. (1965) *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvı III*, Moskva-Leningrad: Nauka.

Gabain, A.M. (Çev. Akalın, Mehmet) (2003) *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

Cumagulov, Çetin (1963) *Epigrafika Kirgizii*, I, Frunze: Nauka.

Doğan, Oğuz (2004) *Kazak Türkçesi Fonetiği*, İstanbul.

Erdal, Marcel (1993) "The Runic Graffiti at Yar Khoto", *Türk Dilleri Araştırmaları, 3, Talat Tekin Armağanı*, Ankara: Simurg.

Erdal, Marcel (2002) "Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften", *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme* (ed. M. Ölmez - S. C. Raschmann), Istanbul-Berlin, s. 51-73.

Karasayev, Kuseyin (1986) *Özdöştürülgön Sözdör*, Frunze: Kırgız Sovet Eksiklopediyası.

Kenesbayev vd. (1959) *Kazak Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi I A-K*, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Baspası.

http://www.turkdilleri.org/

Kenesbayev vd. (1961) *Kazak Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi II K-Ya*, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Baspası.

Klyaştornıy, Sergey (2006) "Stelı Zolotogo Ozera. (K datirovke yeniseyskih runiçeskih pamyatnikov)", *Turcologica. K Semidesyatiletiyu akademika A. N. Kononova.* Leningrad: Nauka, s. 258-267.

Kormuşin, Valentin (1997) *Tyukskiye Yeniseyskiye Epitafii*, Moskva: Nauka

Kormuşin, Valentin (2004) *Drevniye Tyurkskiye Yazıki*, Abakan: İzdatelstvo HGU.

Lessing, Ferdinand D. (Çev. Karaağaç, Günay) (2003) *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*, Ankara: TDK Yayınları.

Levitskaya, L. S. (1976) *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskva: Nauka.

Malov, Sergey (1952) *Yeniseyskaya Pismennozt Tyurkov*, Moskva-Leningrad: Nauka.

Mukambayev, Ceembay (1972) *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü. Dialektologiçeskiy Slovar Kirgizskogo Yazıka*, Frunze: İlim.

Sevortyan, E. V. (1974) *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye Osnovı na Glasnıye*, Moskva: Nauka.

Seydakmatov, Kasımbek (2007) *Sözdün Tıbıştık Cagı*, Bişkek.

Tekin, Talat (1964) "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *Ural-Altaische Jahrbücher Band 35,* p. 134-144.

Tekin, Talat (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat (2000a) "İkinci Bay-Bulun (=E 49) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları 10*, İstanbul-Berlin: Simurg Yayınları, s. 81-90.

Tekin, Talat (2000b) *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Simurg Yayınları.

Özbek Tilining İzohli Lugati I-II (1981) Moskova: Russkiy Yazık Yayınları.

Özkan, Mustafa vd. (2001) *Yüksek Öğretimde Türk Dili. Yazılı ve Sözlü Anlatım*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

http://www.turkdilleri.org/

Vasilyev, Dmitriy (1983) *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurskoy runiçeskoy pismennosti aziatskogo areala*, Moskva: Nauka.

Yudahin, Konstantin (1965) *Kırgızca-Orusça Sözdük. Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Sovyetskaya Ensiklopediya.

Yudahin, Konstantin (1988) *Kırgız Sözlüğü* (çev. A. Taymas), cilt 1 (A-J), 2. baskı, Ankara: TDK Yayınları.

http://www.turkdilleri.org/